

(રંગમંચ પર સંપૂર્ણ અંધકાર)

સૂત્રધાર : જાન્યુઆરી ૩૦, ૧૯૪૮. ઢળતી સાંજે જીવલેણ અંતરેથી
છૂટેલી ત્રણ ગોળી.

(ત્રણ ગોળીબારના અવાજ-મધ્યમાં સૂત્રધાર પર પ્રકાશ)

સૂત્રધાર : દિલ્હીના બિરલા હાઉસના બાગમાં ગોળી ઝીલનારના
અંતિમ શબ્દો હતાં હે રામ. જેમણે અંગ્રેજોની હકૂમતમાંથી
ભારતને મુક્તિ અપાવવા માટે જીવન સમર્પણ કર્યું હતું
તે ભારતમાતાના સપૂતનો અંત આવો હતો.

બીજાં ભારતમાતાના સપૂત જેમણે જગતના બૌદ્ધિક
વર્તુળમાં ભારતનું ગૌરવ પ્રસ્થાપિત કર્યું હતું તેમણે
તેમની ચેતનાની અંતિમ ક્ષણોમાં આ શબ્દો લખાવ્યા
હતાં

તારી સૃષ્ટિના પથ પર તેં વિચિત્ર,
છેતરામણી જાળ બિછાવી છે, હે છલનામયી.
જે અનાયાસે છલના સહી લે છે, તેને તારા જ હાથે
મળે છે અક્ષય શાંતિનો અધિકાર.

પોતાની અંતિમ ક્ષણોમાં એક યાદ કરે છે ઈશ્વરને તો
બીજો પોતાના ઈશ્વરને છલનામયી કહીને પણ તેના
પુરસ્કાર તરીકે અક્ષય શાંતિ ઉપર પોતાનો અધિકાર
છે તેમ માને છે.

મિત્રો, આજે મારે તમારી સાથે વાત કરવી છે
ભારતમાતાના આ બે સન્માનનીય સંતાનોની, એક
સંત અને બીજો કવિ, એક ભારતની પશ્ચિમે આવેલા
ગુજરાતનો અને બીજો પૂર્વના બંગાળનો, એક બીજાને
ગુરુદેવ કહેતો અને બીજો પહેલાને મહાત્મા! પરસ્પર
વચ્ચેનો સ્નેહ અને સન્માન મિત્રોમાં પણ ભાગ્યે જ

ગાંધીજી વિરુદ્ધ ગુરુદેવ

જોવા મળે અને તેમની વચ્ચેના મતભેદો પ્રતિસ્પર્ધાઓ વચ્ચે પણ જવલ્લે જ જોવા મળે!

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ઇતિહાસને એક વિચક્ષણ વિદ્વાનની દષ્ટિથી જોતા હતા. તેમણે પોતાના જન્મના સમયને બંગાળના જીવનમાં વહી રહેલા ત્રણ પ્રવાહોના સંગમના સમય તરીકે બિરદાવ્યો છે. આ ત્રણ પ્રવાહો સાહિત્ય, ધર્મ અને રાજકારણના ક્ષેત્રમાં વહી રહ્યા હતા.

આ ત્રણે ક્ષેત્રોમાં અંગ્રેજોને લીધે પાશ્ચાત્ય અસરનો અગત્યનો ફાળો હતો. ટાગોર પરિવાર ભારતીય સંસ્કૃતિ અને વિચારધારામાં તરબોળ હોવા છતાં અજુગતી રૂઢિનું તર્કસંગત આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિચારોથી મૂલ્યાંકન કરી શકે તેટલો સંસ્કારસંપન્ન હતો. આ ત્રણેય પ્રવાહોની અસર સમગ્ર સમાજ પર હોવા છતાં રવીન્દ્રનાથ કદાચ એકમાત્ર વ્યક્તિ હશે જેમની આગવી અને ન ભૂંસાય તેવી છાપ આ ત્રણેય ક્ષેત્રોમાં આજે પણ જોઈ શકાય છે. આ છે રવીન્દ્રનાથની મહત્તા.

આ જ સમયના ગાંધીજીના ગુજરાતમાં જુદી જ પરિસ્થિતિ હતી. અનેક રજવાડાંના રાજ્યમાં સમાજ વાણિજ્યપ્રધાન હતો. સામાજિક સુધારાના ક્ષેત્ર સિવાય પશ્ચિમના વિચારોએ ગુજરાતમાં પગપેસારો કરવાનો હજી બાકી હતો. ગાંધીજી એક રજવાડાના દીવાનના પરિવારમાં જન્મ્યા હતા. તેમના બાળપણ અને કિશોરકાળમાં કંઈ નોંધનીય નહતું. સાચું અને ખોટું, સદાચાર અને દુરાચાર, પાપ અને પુણ્યના રૂઢિગત ખ્યાલોથી તેમનાં નૈતિક મૂલ્યો ઘડાયાં હતાં. તેમની મર્મગ્રાહી પ્રકૃતિને કારણે તે આજીવન તેને વળગી રહ્યા હતા. કાયદાના અભ્યાસ માટે રવીન્દ્રનાથની જેમ જ તે પણ વિલાયત ગયા હતા, પણ તેઓ બેરિસ્ટરની ઉપાધિ મેળવીને પાછા ફર્યા હતા.

સ્વદેશમાં ઊજળી તકનો અભાવ લાગવાથી તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા હતા. ત્યાંના વસવાટ દરમિયાન તેમને મળ્યું જીવનનું ધ્યેય જેની સાધનામાં તેમણે સમગ્ર જીવન સમર્પિત કરી દીધું. ત્યાંના દમનગ્રસ્ત અને શરમજનક વાતાવરણમાં તેમનાં વ્યક્તિત્વમાં સુષુપ્ત ખાસિયતો ખીલી ઊઠી. સ્વરાજ - રાજકીય સ્વાતંત્ર્યને પોતાના જીવનનું ધ્યેય માન્યું. પોતે માનેલાં નૈતિક મૂલ્યોના આધારે મૂલ્યાંકન કર્યા પછી તેમની સમગ્ર પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ આ જ દિશામાં વહેતો. નૈતિકતા અને રાષ્ટ્રનું ઉત્થાન - આ બંને તેમની બધી જ પ્રવૃત્તિના આધારસ્તંભ હતા.

કવિ રવીન્દ્રનાથનું વ્યક્તિત્વ તેમના શૈશવના વાતાવરણમાં કેળવાયું અને પોષાયું, જ્યારે ગાંધીજીનું વ્યક્તિત્વ પ્રતિકૂળ અને દમનગ્રસ્ત સંજોગોમાંથી ઊપસ્યું. આ એક નોંધનીય રસપ્રદ હકીકત છે.

પોતાનું અડધું આયુષ્ય વીતી ગયા પછી તેઓ એકબીજાને મળ્યા હતાં. પ્રથમ મુલાકાતના સમયે બંને આખાય જગતમાં સુવિખ્યાત હતા.

તેમના જીવનકાળ દરમિયાન ભારતને પહેલી વાર પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું. ભારતની કચડાયેલી સમષ્ટિ સદીઓની મૃતપ્રાય અવસ્થામાંથી જાગૃત થઈ હતી. આ પ્રાણપૂરક જાગૃતિના સંચારક ગાંધીજી હતા એ વાત નિર્વિવાદ છે, પણ રવીન્દ્રનાથ તેમના મહાન સંત્રી હતા એ હકીકત ખુદ ગાંધીજીએ જ નોંધેલી છે. પ્રસંગોપાત્ત રવીન્દ્રનાથે ગાંધીજીના વિચારો અને સિદ્ધાંતોનો સ્પષ્ટ અને સખત વિરોધ કરેલો છે એ પણ નોંધવું ઘટે.

તેમની વચ્ચેની ચર્ચા વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ, સાધક અને

સિદ્ધ વચ્ચેની ચર્ચા હતી. એક માનતા હતા કે કલ્યાણનું માધ્યમ વ્યક્તિ છે તો બીજાં માનતા કે સમષ્ટિ છે! આ વાત છે સમયના પ્રવાહમાં ખોવાઈ ગયેલા ઇતિહાસના આ અદ્ભુત પ્રકરણની.

ચાલો એમને જ પૂછીએ કે પ્રથમ મુલાકાતનું એમને સ્મરણ છે. ગાંધીજી, આપને યાદ છે કે આપ રવીન્દ્રનાથને પહેલી વાર ક્યારે અને ક્યાં મળ્યા હતાં?

ગાંધીજી : મને ચોક્કસ યાદ નથી આવતું, પણ ૧૯૦૧માં હોઈ શકે. તે સમયે હું દક્ષિણ આફ્રિકાથી કોંગ્રેસના અધિવેશન માટે કલકત્તા આવ્યો હતો. ત્યાંના ભારતીય રહેવાસીઓની પરિસ્થિતિ મારે રજૂ કરવી હતી.

ત્યારે હું ગુરુદેવના પિતા, મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથને મળવા ગયો હતો, પણ તેમની તબિયત અસ્વસ્થ હોવાથી તેમને મળી શક્યો નહતો. હવે મને કહેવામાં આવે છે કે તે વખતે સરલાદેવી ચૌધરાણીએ એક સમૂહગાનનું સંચાલન કર્યું હતું, પણ તેમને પણ હું તે સમયે મળ્યો હોઉં એવું યાદ નથી.

રવીન્દ્રનાથ : તે સમયે હું કોંગ્રેસની સ્વાગત સમિતિનો સભ્ય હતો, પણ મહાત્માજીને મળ્યાનું મને સ્મરણ નથી.

સૂત્રધાર : ૧૯૦૧માં રવીન્દ્રનાથની વય હતી ૪૦ અને ગાંધીજીની ૩૨. બંને પોતાની પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રની બહાર ખાસ જાણીતા નહતા. બંગાળના સાહિત્ય-વર્તુળની બહાર રવીન્દ્રનાથને અને દક્ષિણ આફ્રિકાના ભારતીય રહેવાસીઓની બહાર ગાંધીજીને ઓળખનારા ઓછા જ હશે. ડિસેમ્બર, ૧૯૧૩માં રવીન્દ્રનાથના બે મિત્રો, ચાર્લી એન્ડ્રુઝ અને વિલી પિયરસન ગાંધીજીને મદદરૂપ થવા માટે દક્ષિણ

આફ્રિકા ગયા હતા. તેમની વિદાયના બે દિવસ પહેલાં કોલકાતાના ટાઉન હોલમાં રવીન્દ્રનાથ અને બીજાઓએ દક્ષિણ આફ્રિકાના ભારતીય રહેવાસીઓની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવા માટે એક સભાનું આયોજન કર્યું હતું. એન્ડ્રુઝ બંનેની વિચારશ્રેણીમાં રહેલું સામ્ય તરત જ જોઈ શક્યા. તેમણે રવીન્દ્રનાથને જાન્યુઆરી ૧૯૧૪માં લખ્યું,

‘મને શ્રી ગાંધીનો દષ્ટિકોણ સમજવા અને સ્વીકારવામાં કોઈ જ તકલીફ પડી નહીં, કારણ કે તેમનામાં અને તમારામાં ખાસ કોઈ તફાવત નથી.

બંને માનો છો, સાચા સ્વાતંત્ર્યમાં, આધ્યાત્મિક શક્તિ પર આધાર રાખવામાં, દુન્યવી શક્તિ સામે નિર્ભય અભિગમમાં અને સમષ્ટિ પ્રતિ સદ્ભાવ અને સહાનુભૂતિમાં.’

આને બંને મહાનુભાવોનું સચોટ મૂલ્યાંકન કહી શકાય.

૧૯૧૪માં જ્યારે ગાંધીજીએ પોતાનો ફિનિક્સ આશ્રમ બંધ કરીને ભારત પાછા ફરવાનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે ચાર્લી એન્ડ્રુઝે સૂચન કર્યું કે ભારતમાં કાયમી વ્યવસ્થા થાય ત્યાં સુધી તેમના અંતેવાસીઓએ ગુરુદેવના શાંતિનિકેતનમાં રહેવું. અને આમ નવેમ્બર, ૧૯૧૪માં ફિનિક્સના છોકરાઓ શાંતિનિકેતન પહોંચ્યા.

રવીન્દ્રનાથ: મેં ચાર્લી એન્ડ્રુઝને લખ્યું, ફિનિક્સના છોકરાઓમાં શિસ્ત છે, જ્યારે હોવા જોઈએ આદર્શો. તેઓ કેળવાયા છે આજ્ઞાંકિત થવા માટે— જે માણસ માટે ઉચિત નથી. આજ્ઞાપાલનની મહત્તા તેમાં રહેલી બલિદાનની ભાવનામાં છે. તે સિવાય આજ્ઞાપાલનમાં હું કોઈ બીજો ગુણ જોતો નથી. આ છોકરાઓ

આકાંક્ષા સેવવાનું ભૂલી જશે એમ મને લાગે છે અને આકાંક્ષા જ સિદ્ધિના મૂળમાં રહેલી છે.

થોડા દિવસ બાદ મેં મહાત્માજીને લખ્યું,

પ્રિય શ્રી ગાંધી, તમારા છોકરાઓને અમારા છોકરાઓ બનવા દેવા માટે તમારો આભાર માનવા હું આ પત્ર લખી રહ્યો છું. આપણા બંનેના જીવનની સાધનાની તેઓ જીવંત કડી બનશે. નિષ્ઠાપૂર્વક તમારો.

સૂત્રધાર : સારું જ આ જીવંત કડીથી એક વિરલ અને આજીવન સંબંધનો પાયો નખાયો. બંને જણ પહેલી વાર માર્ચ ૧૯૧૫માં શાંતિનિકેતનમાં મળ્યા. આ મુલાકાતના સંભારણા તરીકે આજે પણ માર્ચની ૧૦મી શાંતિનિકેતનમાં ગાંધી પુણ્ય દિવસ તરીકે ઉજવાય છે અને તે દિવસે ગાંધીજીએ શરૂ કરેલો સ્વાશ્રયનો પ્રયોગ આજે પણ યાદ કરવામાં આવે છે. તે દિવસે રોપાયેલાં મૈત્રીનાં બીજ અનેક મતભેદ અને વાદવિવાદના ઝંઝાવાત પાર કરીને એક આદર અને સન્માનના ગઠબંધન સ્વરૂપે વિકસ્યાં. આવી મૈત્રી સહકાર્યકર કે સહચર વચ્ચે જ સંભવિત છે. બંને ભારતવર્ષ અને તેની સંસ્કૃતિને સન્માનની નજરે જોતા. બંને ભારતમાં થતી અંગ્રેજ વર્તણૂકથી વ્યથિત હતા. બંનેને જોઈતું હતું સ્વરાજ, પણ બંનેના માર્ગ જુદા જ હતા. એકને માટે સ્વરાજ-રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય ધ્યેય હતું, સાધ્ય હતું. બીજાને માટે તે આત્મશક્તિ જાગૃત કરવાનું સાધન હતું. વ્યાધિ અંગે એકમત અને ઔષધિ અંગે મતાંતર - આ સંબંધની આ લાક્ષણિકતા હતી.

૧૯૧૮માં ગાંધીજીની ઈચ્છા હતી કે હિન્દીનો રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકાર થાય.

ગાંધીજી : પ્રિય ગુરુદેવ, આંતરપ્રાંતીય વહેવાર માટે તેમ જ રાષ્ટ્રીય કાર્યવાહી માટે માત્ર હિન્દી જ રાષ્ટ્રભાષા થઈ શકે તેમ તમે નથી માનતા? કોંગ્રેસના આવતા અધિવેશનમાં મુખ્યત્વે હિન્દીનો જ ઉપયોગ થવો ન જોઈએ? મને લાગે છે કે જો આપણે બહુજન સમાજના સંસર્ગમાં આવવું હોય અને રાષ્ટ્રસેવકો જો સમગ્ર ભારતમાં બહુજન સમાજનો સંપર્ક સાધવા માગતા હોય તો આ પ્રશ્નને આપણે અગ્રસ્થાન આપવું જોઈએ. – નિષ્ઠાપૂર્વક તમારો,

રવીન્દ્રનાથ : પ્રિય શ્રી ગાંધી, ભારતમાં આંતરપ્રાંતીય વહેવાર માટે માત્ર હિન્દી જ રાષ્ટ્રભાષા હોઈ શકે એ વાત નિર્વિવાદ છે, પણ મને લાગે છે કે કોંગ્રેસમાં એનું આધિપત્ય સ્થાપવા માટે ઘણો સમય જોઈશે. મદ્રાસના લોકો માટે એ સાચે જ વિદેશી ભાષા છે. મોટા ભાગના રાજકારણીઓને માટે હિન્દીમાં સંતોષપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ સંભવિત નથી. જ્યાં સુધી રાજકારણીઓની એક નવી પેઢી તૈયાર ન થાય જે આ સમસ્યા પ્રત્યે સજાગ હોય અને સતત મહાવરાથી એનો ઉપયોગ સર્વગ્રાહી બનાવે ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય કાર્યવાહીમાં હિન્દીનો ઉપયોગ મરજિયાત રાખવો પડશે. – અત્યંત નિષ્ઠાપૂર્વક તમારો,

સૂત્રધાર : આ હતો તેમની વચ્ચેના વાદવિવાદનો દોર. ૧૯૧૯ સુધીમાં ગાંધીજીએ આખા દેશને અહિંસાની અગત્ય અને અસર સમજાવી દીધી હતી. રોલેટ બિલના વિરોધમાં તેઓ રાષ્ટ્રવ્યાપી ઝુંબેશ ઉપાડવાની તૈયારીમાં હતાં.

ગાંધીજી : મને બરાબર યાદ છે એ દિવસો. એપ્રિલની છઠ્ઠી તારીખે હડતાળનું એલાન હતું. પાંચમીએ મેં ગુરુદેવને લખ્યું,

ગાંધીજી વિરુદ્ધ ગુરુદેવ

મને તમારા તરફથી એક સંદેશાની અપેક્ષા છે – જેઓ આ અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થવાના છે તેમને માટે એક આશા અને પ્રેરણાસભર સંદેશો. તમે જાણો છો તેમ મારે પ્રચંડ તાકાતનો સામનો કરવાનો છે. મને તેનો ડર નથી, કારણ કે મારી દૃઢ માન્યતા છે કે તેઓ અસત્યનો સહારો લઈ રહ્યા છે અને જો આપણને સત્યમાં પૂરતી શ્રદ્ધા હોય તો તેનાથી આપણે તેમને જીતી શકીશું. દેશના રાજકારણના શુદ્ધિકરણ મારા આ પ્રયાસ અંગે જ્યાં સુધી મને તમારો ન્યાયપૂર્ણ અભિપ્રાય નહીં મળે ત્યાં સુધી મને શાંતિ નહીં થાય... મિત્રોના પ્રતિકૂળ અભિપ્રાયનું પણ મારે મન મોટું મહત્ત્વ છે, કારણ કે તેનાથી હું મારો માર્ગ ન પણ બદલું તોય તે દીવાદાંડીની ગરજ સારે છે, જેથી હું જીવનના માર્ગમાં આવતાં જોખમોથી સાવધાન રહી શકું.

સૂત્રધાર : એપ્રિલની ૧૨મી તારીખે રવીન્દ્રનાથે એક જાહેર પત્રમાં જવાબ આપતાં લખ્યું,

રવીન્દ્રનાથ : પ્રિય મહાત્માજી, કોઈ પણ સ્વરૂપમાં તાકાત તર્ક સાથે સુસંગત નથી હોતી. એ તો આંખે પાટા બાંધીને ગાડી ખેંચતા અશ્વ જેવી હોય છે... નિષ્ક્રિય પ્રતિકારની શક્તિને નૈતિક ન કહી શકાય, તેનો ઉપયોગ સત્યને માટે તેમ જ સામે પણ થઈ શકે છે. જ્યારે સફળતા નજીકમાં જ હોય ત્યારે બધી જ તાકાતમાં રહેલાં જન્મજાત જોખમો વધુ ભયજનક થાય છે, કારણ કે ત્યારે તેમાં લાલચ ભળે છે. હું જાણું છું કે તમે દૂષણો સામે ભૂષણોની સહાય લેવાનું શીખવો છો, પણ આવી લડત વીર પુરુષો માટે હોય છે તેમાં

ક્ષણિક આવેગથી દોરાઈ જતા માણસોનું કામ નથી. દુષ્ટતાનો જવાબ સ્વાભાવિક રીતે દુષ્ટતામાં જ મળે છે, અન્યાયનો જવાબ હિંસા અને અપમાનનો વૈમનસ્ય! કમનસીબે આવી તાકાત છૂટી મુકાઈ છે અને ગભરાટ કે ગુસ્સાથી આપણી સરકારે એના નહોર બતાવવા માંડ્યા છે. આ કટોકટીના સમયે તમે એક મહાન નાયક તરીકે અમારી વચ્ચે ઊભા રહીને તમારા આદર્શોનું પ્રતિપાદન કરી રહ્યાં છો. તમે જાણો છો કે એ આદર્શો ભારતના છે. એ આદર્શ, જે છૂપી વેરવૃત્તિની કાયરતા તેમ જ આતંકથી ગભરાયેલાની મૂક શરણાગતિનો વિરોધ કરે છે.

સૂત્રધાર : આ સૂચક શબ્દોના ઉચ્ચારણના બીજા જ દિવસે અમૃતસરના જલિયાંવાલા બાગમાં જનરલ ડાયરે સરકારની પાશવી તાકાતના નહોરને છૂટો દોર આપી દીધો. ચળવળને તાત્કાલિક બંધ રાખવામાં આવી. વર્ષો પછી તેમની આત્મકથામાં,

ગાંધીજી : એક સત્યાગ્રહી સમાજના નિયમોને બુદ્ધિપૂર્વક અને પોતાની ઈચ્છાથી પાળે છે, કારણ કે તે એમ માને છે કે આમ કરવું તે તેની પવિત્ર ફરજ છે. કોઈ વ્યક્તિ જ્યારે આ પ્રમાણે સમાજના નિયમોનું ચીવટાઈથી પાલન કરે છે ત્યારે જ તે કયા નિયમો સારા અને ન્યાયપૂર્ણ છે અને કયા નથી તે સમજી શકે છે. ત્યારે જ તેને અમુક નિયમોનો ખાસ સંજોગો નીચે સવિનય અનાદર કરવાનો હક મળે છે. આ મર્યાદા મારા ખ્યાલ બહાર રહી ગઈ તે મારી ભૂલ હતી. મેં લોકોને સવિનય અનાદરનું એલાન આપ્યું ત્યારે તેમને તેનો હક પ્રાપ્ત થયો નહતો અને મારી આ ભૂલનું પરિમાણ હિમાલય જેવું વિશાળ હતું.

સૂત્રધાર : રવીન્દ્રનાથે આના સંદર્ભમાં મેની ૩૦મી તારીખે વાઈસરોયને લખ્યું,

રવીન્દ્રનાથ : મહાશય, સ્થાનિક તોફાનોને દબાવી દેવા પંજાબમાં સરકારે લીધેલાં અમાનુષી પગલાંથી અમને ઊંડા આઘાત સાથે ખ્યાલ આવ્યો કે અંગ્રેજોના ભારતીય નાગરિક તરીકે અમારી પરિસ્થિતિ કેટલી દયનીય છે. અમને ખાતરી છે કે કમનસીબ જનતાને જે શિક્ષા કરવામાં આવી છે અને તેનો જે રીતે અમલ કરવામાં આવ્યો છે તેની નિષ્ફુરતાનો જોટો સભ્ય અને સંસ્કારી જગતમાં ક્યાંય જોવા નહીં મળે. એક સત્તા, જેની પાસે માનવજાતિના વિનાશ માટે અત્યંત ભયંકર અને કાર્યક્ષમ સંગઠન છે તેણે એક નિઃશસ્ત્ર અને નિર્ધન પ્રજાની સાથે કરેલી આવી વર્તાણૂક જોતાં અમારે દઢતાપૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે આમાં કોઈ રાજકીય ઉપયોગિતા તો નથી જ કે પછી નૈતિક સમર્થન પણ નથી. પંજાબમાં વસતા અમારા ભાઈઓને સહેવા પડેલાં અપમાન અને પીડાના હેવાલો ઠોકી બેસાડેલી સ્તબ્ધતામાંથી ધીરે ધીરે ભારતના ખૂણે ખૂણે પહોંચતા જાય છે. અમારી પ્રજાના હૃદયમાં ઉદ્ભવતી સર્વસામાન્ય પુણ્યપ્રકોપની તીવ્ર વ્યથાની અમારા શાસકોએ અવગણના કરી છે - શક્ય છે કે તેઓ જેને બિરદાવવા યોગ્ય ગણતા હોય તેવા બોધપાઠ પ્રજાને આપવા માટે પોતાને ધન્યવાદ આપતા હશે. મોટાભાગનાં અંગ્રેજી છાપાંઓએ આ લાગણીહીનતાને બિરદાવી છે અને કેટલાક ક્રિસ્ચિયનમાં તો અમારી પીડાની પાશવી મજાક ઉડાવી છે... હું જાણું છું કે અમારી બધી જ વિનંતી વ્યર્થ છે. જે સરકાર પોતાની શક્તિ અને લાક્ષણિક

પરંપરા પ્રમાણે ઉદાર થઈ શકે તેમ હોવા છતાં વૈમનસ્યના આવેગથી મુત્સદ્દીપણાનું ઉદાત્ત દર્શન ઘડી રહી છે તેની સામે આતંકથી સ્તબ્ધ થઈ ગયેલા મારા કરોડો દેશવાસીઓના વિરોધને વાચા આપવાનું કામ મારે કરવું જ રહ્યું. તેનાં બધાં જ પરિણામોની જવાબદારી સ્વીકારીને પણ ઓછામાં ઓછું આટલું તો મારે કરવું જ રહ્યું. આવા શરમજનક સંજોગોમાં સન્માનના ચાંદ શોભતા નથી. મારી ઈચ્છા છે કે બધી જ સન્માનનીય પદવીઓથી વેગળો થઈને હું મારા ક્ષુલ્લક ગણાતા દેશવાસીઓની સાથે ખભા મેળવીને ઊભો રહું, કારણ કે તેમની સાથે થતી વર્તાણૂક અમાનુષી છે. જેમના સહૃદયી અભિગમને હું હજી પણ સન્માનની નજરે જોઉં છું, તેવા આપના પુરોગામીના હાથે આપના રાજાધિરાજના વતી મને અપાયેલો સરનો ખિતાબ ઉપરોક્ત કારણસર પાછો લેવા દિલગીરી સાથે વિનંતી કરું છું. - આપનો વક્ષદાર.

સૂત્રધાર : ૧૯૨૦માં ગાંધીજીએ સ્વીન્ડ્રનાથને અમદાવાદમાં મળી રહેલી છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં આવવા આમંત્રણ આપ્યું.

ગાંધીજી : પ્રિય ગુરુદેવ, અમારા આમંત્રણનો સ્વીકાર કરવા માટે અમે સૌ આપના આભારી છીએ. આપને કાર્યક્રમો કે તમાશાનો બોજો ન પડે તે જોવા અમે સૌ પ્રયત્નશીલ છીએ. જરૂર લાગે તો તારથી આપ મને જણાવશો કે આપ ગુજરાત માટે કેટલો સમય ફાળવી શકશો? આપ બીજાં એક કે બે સ્થળે જઈ શકશો? બીજો સવાલ છે આપના ઉતારા અંગે.

આપ આશ્રમમાં રહેશો? આપ આશ્રમમાં રહેશો તો મને ખૂબ આનંદ થશે. જેઓ આપના વિદ્યાર્થી રહી ચૂક્યા છે તેવા આશ્રમમાં ઘણા છે અને તેમને આપની ઉપસ્થિતિનો લાભ મળે તે માટે હું ઉત્સુક છું. ગુજરાતી છોકરાઓ અને છોકરીઓ અને તમને યાદ હોય તો પેલો સિંધી છોકરો, ગિરધર, - એ બધાં સિવાય મણીન્દ્ર પણ હજી અહીં જ છે અને સરલાદેવીનો દીકરો દીપક પણ આશ્રમમાં જ છે. આશ્રમ અમદાવાદથી ચાર માઈલ દૂર અને સાબરમતીના ઊંચા કિનારે આવેલો છે. આપ આશ્રમમાં કે પછી કોઈ ખાનગી બંગલામાં રહી શકો છો જે બધી જ સગવડોથી સુસજ્જ હોય. મારે કહેવાનું ન હોય કે અમારો મુખ્ય વિચાર આપનું સ્વાસ્થ્ય અને સગવડો સાચવવાનો છે. આપની ઇચ્છા મુજબ બધી જ સગવડ થઈ જશે. આપને કોઈ ખાસ સગવડ કે જરૂરિયાત હોય તો મને મહેરબાની કરી જણાવશો. - નિષ્ઠાપૂર્વક આપનો.

સ્વીન્દ્રનાથ : હું ઊતર્યો હતો અંબાલાલ સારાભાઈના બંગલે, પણ આશ્રમમાં ગયો હતો અને ત્યાં મારું કેવું ભવ્ય સ્વાગત થયું હતું!

ગાંધીજી : ગુરુદેવ, તમને કલ્પના નથી કે તમારે માટે બંધાવેલી કમાનો અને તમને કરેલા તિલક માટે મારા માનીતા અનુયાયીઓએ કેટલી ધમાલ કરી હતી. વિનોબા ભાવે અને મગનલાલ, જે મારો ભત્રીજો અને આશ્રમનો પ્રાણ હતો, તે બંને ખૂબ અકળાયા હતા. મારે તેમને સમજાવવા પડેલા કે મેં તો માત્ર આશ્રમિકોની ઇચ્છાને માન આપ્યું હતું. મારે કરવાનું

હોત તો મેં કમાનો ન ઊભી કરી હોત. ગુરુદેવને સન્માનવાનો હું કોઈ બીજો ઉપાય કરત, જેમાં ઓછી શક્તિ ખરચ થાય. પણ જે થયું તે માટે હું તટસ્થ છું. હું માનું છું કે ગુરુદેવને યોગ્ય રીતે સન્માનવાની આપણી ફરજ હતી અને હું નથી માનતો કે વિદ્યાર્થીઓએ આ કામમાં સમય આપીને કંઈ ગુમાવ્યું હોય. આપણે ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે ગુરુદેવ એક ખાસ વ્યક્તિ છે જેમનામાં કવિતા, રાષ્ટ્રપ્રેમ અને ભલાઈનો સમન્વય થયો છે. આ એક વિરલ વ્યક્તિત્વ છે. તે સન્માનનીય છે.

રવીન્દ્રનાથ: મહાત્માજી, તમને પડેલી તકલીફ માટે મને માફ કરજો. મને પેલી સભા પણ યાદ આવે છે, જ્યાં શ્રોતાઓએ મારા ભાષણના ગુજરાતી અનુવાદની માગણી કરી હતી. ત્યાં હાજર રહેલા ગુજરાતી સાહિત્યના માંધાતાઓએ પોતાની અશક્તિ દર્શાવી હતી અને તમે આવીને તરત જ ગુજરાતી અનુવાદ પ્રસ્તુત કર્યો હતો.

સૂત્રધાર: હવે ગાંધીજીના હાથમાં રાજકીય સૂત્રો હતાં અને રવીન્દ્રનાથ પ્રખર મેઘાવી પુરુષ તરીકે સમગ્ર દેશમાં પ્રસિદ્ધ હતા. ગાંધીજીએ અંગ્રેજી શાળાઓ અને કોલેજોનો બહિષ્કાર કરવાનું એલાન આપ્યું હતું અને સત્યાગ્રહ, ચરખો અને સ્વદેશીને સ્વરાજની લડતમાં સ્થાન આપ્યું હતું. રવીન્દ્રનાથે આ બધાંનો સામયિકોમાં લેખ લખીને કે મિત્રોને પત્રો લખીને વિરોધ કર્યો હતો. ગાંધીજી એ જ માધ્યમ દ્વારા પોતાના અભિગમનો દઢતાપૂર્વક બચાવ કરતા હતાં ચર્ચાનો વિષય હતો રાજકારણ, પણ તેનું માધ્યમ હતું ફિલસૂફીના સ્તરે અને ભાષા હતી ઉચ્ચ કોટિના સાહિત્યકારને શોભે તેવી!

ગાંધીજી વિરુદ્ધ ગુરુદેવ

રવીન્દ્રનાથ : ભારતમાં બ્રહ્મવિદ્યાનો હેતુ છે મુક્તિ - જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મમાં છે નિર્વાણ. એમ કહી શકાય કે બંને જુદા નામથી એક જ વિભાવનાની વાત કરે છે, પણ નામથી મનની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે અને તે સત્યના કોઈ ખાસ અંશ પર ભાર મૂકે છે. મુક્તિ હકારાત્મક છે, જ્યારે નિર્વાણ સત્યનો નકારાત્મક અંશ છે.

ગાંધીજી : મારા મત પ્રમાણે અસ્વીકાર એ પણ સ્વીકાર જેટલો જ અર્થપૂર્ણ આદર્શ છે. અસત્યનો અસ્વીકાર, સત્યના સ્વીકાર જેટલો જ જરૂરી છે. બધા જ ધર્મો શીખવે છે કે બે પરસ્પરવિરોધી બળોનો પ્રભાવ આપણા ઉપર પડતો હોય છે અને માણસનો પ્રયાસ શ્રેણીબદ્ધ સ્વીકાર અને અસ્વીકાર કરવાનો હોય છે. દૂષણ સાથેનો અસહકાર ને ભૂષણ સાથે સહકાર, બંને આપણી ફરજ છે. હું હિંમતપૂર્વક સૂચન કરું છું કે કવિએ નિર્વાણને નકારાત્મક જણાવીને અજાણતાં બૌદ્ધ ધર્મને અન્યાય કર્યો છે. હું દૃઢતાપૂર્વક માનું છું કે મુક્તિમાં નિર્વાણ જેટલી જ નકારાત્મકતા છે. શરીર સાથેના બંધનમાંથી મુક્તિ કે બંધનનું નિર્વાણ, બંને આનંદ પ્રતિ દોરી જાય છે. ઉપનિષદો-બ્રહ્મવિદ્યાનો અંતિમ શબ્દ છે નેતિ. ઉપનિષદોના કર્તા નેતિથી વધુ ઉચિત શબ્દ બ્રહ્મના વર્ણન માટે શોધી શક્યા નહતા. આટલું કહીને હું મારી આ દલીલનો અંત લાવીશ. જેમને લોર્ડ હાર્ડિંગ એશિયાના કવિ કહે છે, તે ડૉ. ટાગોર, હવે વિશ્વકવિ કહેવાય છે. વધુ ખ્યાતિની સાથે તેમની જવાબદારીઓ પણ વધે છે. દેશની સેવા તરીકે તેમણે કરવું જોઈએ જગત

પ્રત્યેના ભારતના સંદેશાનું અર્થપૂર્ણ ઘટન. માટે જ ભારતનો સંદેશો ભ્રામક અથવા નબળો ન હોય તે માટે તે ઉત્સુક છે. તે કહે છે કે તેમણે હાલની ચળવળ સાથે સૂર સાધવાના અથાગ પ્રયત્ન કર્યા છે, પણ અસહકારના કોલાહલમાં તેમની વીણા માટે યોગ્ય તેમને કંઈ જ સંભળાતું નથી તેઓ એવા તારણ પર પહોંચ્યા છે કે એમના દર્શનના ભારતને માટે અસહકાર ગૌરવપૂર્ણ નથી, કારણ કે તે નકારાત્મક, નિરાશા અને સંકુચિતતાનો સિદ્ધાંત છે. હું નમ્રતાપૂર્વક કવિની શંકાનું નિવારણ કરવાનો પ્રયાસ કરીશ. તેમની વાક્યપટુતાથી અંજાયેલા વાચકને હું કદાચ સમજાવી ન શકું, પણ મારે તેમને અને ભારતને ખાતરી આપવી છે કે અસહકારમાં તેમને ભય છે તેવું કોઈ પણ તત્ત્વ નથી અને અસહકારને અપનાવવા માટે તેમણે તેમનાં દેશ માટે શરમિંદા થવાની કંઈ પણ જરૂર નથી... અસહકારનો સમય હજુ પાક્યો ન હોય એ સંભવિત છે. તો પછી ભારત અને જગતે તેની પ્રતીક્ષા કરવી જ રહી. ભારત માટે હિંસા કે અસહકાર સિવાય ત્રીજો કોઈ પર્યાય જ નથી. દૂષણ સાથે ઈચ્છા કે બુદ્ધિ વિના સામેલ થવા સામે વિરોધ કરવો એ જ અસહકાર. આપણો અસહકાર અંગ્રેજો કે પશ્ચિમ સામે નથી. એ તો નબળાનું શોષણ કરતા અને લોભી ભૌતિક સંસ્કૃતિ પર આધારિત અંગ્રેજ રાજ્યતંત્ર સામે છે.